

Onutė Gaidamavičiūtė – Klaipėdos universiteto Filologijos katedros etnologijos krypties doktorantė
Moksliniai interesai: etnologija, paukščių simbolika lietuvių liaudies mene, baltų mitologija
El. paštas: ona.gaida@gmail.com

Onutė Gaidamavičiūtė – PhD student student of ethnology (from 2020) at Klaipėda University
Research interests: Ethnology, Bird Symbolism in Lithuanian folk Art, Mythology of the Balts
E-mail: ona.gaida@gmail.com

Onutė Gaidamavičiūtė

Klaipėdos universitetas

PAUKŠČIO VAIZDINIO SKLAIDA IR SIMBOLINĖS PRASMĖS KRAITINIŲ SKRYNIŲ PUOŠYBOJE

Anotacija

Šiame straipsnyje tiriama paukščio vaizdinio sklaida ir simbolinės prasmės kraitinių skrynių puošyboje, remiantis Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fondų eksponatais. Nagrinėjama paukščio vaizdinio struktūrinė sklaida kraitinių skrynių dekore, dažniausios kompozicinės schemas ir šio vaizdinio simbolinė raiška, pasitelkiant Baltų religijos ir mitologijos šaltinių medžiagą bei etnologų tyrinėjimus.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: vaizdinys, simbolika, kraitinė skrynina, kuparas, kraitkubilis, paukščių simbolika, polichrominė tapyba, Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fondai, Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai.

Abstract

This article examines the symbolism of birds in the decoration of chests of drawers, based on material in the collection of the Department of Ethnic Culture and Anthropology of the Lithuanian National Museum, using material on Baltic sources of religion and mythology.

The Lithuanian National Museum has probably the largest collection of chests of drawers from all ethnographic regions of Lithuania, but mainly Samogitia and Aukštaitija: 138 inventory units, including a collection of ethnographic drawings that has never been investigated.

The material in the funds of the Lithuanian National Museum, as well as the chests of drawers and drawings which have been collected since the first ethnographic expeditions in 1948, are still being added to.

KEY WORDS: image, symbolism, dowry chest, copper, dowry, bird symbolism, polychrome painting, Department of Ethnic Culture and Anthropology of the National Museum of Lithuania, sources of Baltic religion and mythology.

I v a d a s

Tyrimo *tikslas* – atskleisti paukščių vaizdavimo ant kraitinių skrynių kompozicinę struktūrą ir jos sklaidą, paskirtį, tikėtinas simbolines prasmes.

Tyrimo *objektas* – Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fonduose saugomos kraičių skrynios / kuparai, kurios / kurie puošti paukščių atvaizdais, ir etnografiniai kraitinių skrynių piešiniai su paukščių įvaizdžiu. Kodėl tyrimo objektu pasirinkti paukščiai lietuvių skryniuose? Pirmiausia dėl to, kad ši tema nebuvo atskirai sistemiškai tyrinėta; kita priežastis – poreikis lyginti daiktinius duomenis (kraitines skrynias, saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje) su jų piešiniais, mėginant išsiaiškinti paukščių vaizdavimo dėsningumus, panašumus ir skirtumus.

Tyrimo *metodai*: lyginamasis, analitinis, interpretacinis.

Tyrimo prielaida – preliminarūs duomenys rodytų, kad paukščių skrynių puošyboje aptinkama tik iš dviejų etnografinių regionų: Žemaitijos ir Aukštaitijos.

Šiame straipsnyje tyrinėjama paukščių simbolika kraitinių skrynių puošyboje pasitelkiant Lietuvos nacionalinio muziejaus (toliau – LNM) Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fondų medžiagą.

Apibrėšime *vaizdinio* bei *simbolio* terminus ir jų ryšį su tyrimo objektu.

Remiantis Visuotine lietuvių enciklopedija, „vaizdinys, daiktų, reiškinių, įvykių ar jų ypatybių vaizdas, kuris kyla atmintyje ar vaizduotėje ir yra ankstesnio suvokimo ar patirties atkūrimas. Vaizdiniai gali būti vizualiniai, akustiniai, motoriniai, jutiminiai ir kiti“¹. Šiuo atveju bus tyrinėjamas vizualinis, konkrečiai paukščio, vaizdinys. Beje, *vaizdinio* sąvoka yra gimininga *motyvo* sampratai.

Etnologo iš Naujosios Zelandijos Raymondo Firtho manymu, simbolio, arba simbolizmo, esmė yra atpažinimo, kai vienas dalykas perteikia kitą, veiksmas, jų tarpusavio santykis nurodo judėjimą nuo konkretumo abstrakcijos link, nuo dalinio prie bendro vaizdo (Firth 1975, 15).

Britų antropologė Mary Douglas akcentuoja natūralių, kitaip tariant, prigimtinių², arba gamtinių, simbolių svarbą. Šiuo atveju ir yra tiriami gamtiniai vaizdiniai, tai yra paukščio įvaizdis.

M. Douglas teigimu, „gamta žmogus išreiškia simboliais; gamta žinoma pasitelkiant simbolius, kurie yra patirties konstravimas, proto produktas, dirbinys ar įprastas produktas, todėl, atvirkščiai žvelgiant, yra natūralūs. Ar yra prasmės kalbėti apie natūralius simbolius, nebent protas būtų linkęs tam tikru įprastu būdu naudoti tuos pačius simbolius tam tikrose situacijose. Šis klausimas ilgainiui buvo visapusiškai išnagrinėtas, o natūralių simbolių galimybė atmetama.

¹ Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/vaizdinys/>

² Tai labai senoviškai gamtine prasme vartojamas žodis. Dabar ši prasmė yra nunykusi. Laikraštyje „Aušra“ *prigimtinis* buvo suvokiama kaip *gamtinis*, – O. G. pastaba.

Simbolis įgyja prasmę tik iš jo santykio su kitais struktūros simboliais. Struktūra suteikia prasmę“ (Douglas 2004, 33). Galima pridurti, kad šiuo tiriamuoju atveju paukščio vaizdinys (simbolis) yra neatsiejamas nuo augalo vaizdinio (simbolio).

Iš viso Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fonduose saugoma 113 kraičio skrynių ir 25 kuparai. Taip pat dera papildyti, kad paukščiai ant kraičio skrynių užfiksuoti ir vertingame LNM Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus Etnografinių piešinių rinkinyje.

Skrynios – vieni iš puošniausių ir meniškiausių baldų audiniams ir drabužiams laikyti, kraičiui krauti. Skrynia „buvo iš lentų sukalta stačiakampė 60–70 cm aukščio, 1–1,2 m ilgio ir 50–70 cm pločio dėžė su lygiu *antvožu* ir *pakojomis*“ (Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas 2015, 260). *Kuparas*, remiantis Lietuvių etnografijos enciklopediniu žodynu, – „skrynia su gaubtu antvožu. [...] apačioje buvo prikalamos stačiakampės kojelės, galuose – geležinės rankenos, priekyje – apyraktė“ (Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas 2015, 147).

Skirtinga struktūra bei gamybos / meistrystės specifika ir skiria skrynių nuo kuparo. Pasak Alfonso Keturkos, kuparai, kaip ir Suvalkijos skrynios, buvo kaustomos metalu: „Kuparų apkaustai daugiausia paprasti, nepuošnūs. Tuo tarpu skrynių apkaustai įvairiai profiliuojami, todėl labai svarbūs viso baldo puošybai“ (Keturka 1988, 21). Pasirodo, štampuoto ornamento kompozicija dažniausiai taikoma kuparuose (aukštaičių ir dzūkų) (Keturka 1988, 22).

LNM saugomų kraitinių skrynių ir kuparų puošyba aptariama šio straipsnio skyriuje „Kraitinių skrynių LNM Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fonduose specifika ir statistika: skrynių / kuparų su paukščių atvaizdais amžius ir paplitimas (pagal etnografinius regionus)“.

Liaudies meno tradicijų perdavimo ypatumai ir kraitinių skrynių ornamentikos specifika

XVIII a., kai Lietuvoje po truputį pradėjo formuotis liaudies dailė, liaudies meistrai stengėsi pirmiausia kurti funkcionalius valstiečių kasdienybėje naudojamus buitines įrankius, kurių meninė vertė nebuvo labai aktuali (įrankiai nebuvo ornamentuojami).

Bet ilgainiui ir estetinė liaudies meno dirbinių vertė, profesionalėjant jų atlikimui, tapo aktualesnė: „nagingų, talentingų liaudies meistrų sukurti darbai buvo skirti vietos bendruomenės buitiniams ir estetiniam poreikiams tenkinti. Tai statiniai, įvairūs dirbiniai iš medžio, baldai, audiniai, drabužiai, keramika, skulptūra, tapyba. Mediniai daiktai, XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje naudoti kaimo žmogaus butyje“ (Bernotaitė-Bieliauskienė, Kuodienė, Ūdraitė 2009,

72), buvo ne tik patogūs, bet ir gražūs, indai ir įrankiai pasižymėjo formos bei ornamentu darna, nes dekoratyvumui teikta ne mažiau reikšmės nei praktiškumui. „Daugelis meistrų karta iš kartos šlifavo, tobulino menines formas, o gamybos įgūdžius, estetinę atmintį karta kartai perduodavo tiesiogiai. Buityje naudojami dideli ir maži daiktai nekito metų metus, nes daugelio jų forma tobulai tiko sodiečių aplinkose ir turėjo griežtai apibrėžtą vietą ūkyje“ (Bernotaitė-Bieliauskienė, Kuodienė, Ūdraitė 2009, 72).

Pasitelksime ir Jono Basanavičiaus, taip pat lietuvių meno istoriko, muziejininko Paulius Galaunės bei etnologės Elvyros Usačiovaitės, dailininko architekto Alfonso Keturkos klasifikacijas (Galaunė 1939; Usačiovaitė 1998). J. Basanavičius veikale „Iš senovės lietuvių mytologijos“ [...], remdamasis J. Lasickio, Petro Dusburgiečio darbais, dar kartą pabrėžia, kad „saulėje, mėnesyje, žvaigždėse, griausme, **paukščiuose**³, taipogi gyvuliuose, net rupūžėje; jie turėję šventas girias (alkas), laukus ir vandenį [...]“ (Kontrimas 1999, 9).

P. Galaunė išskyrė tris liaudies meno bruožus: *konstruktyviškumą, dekoratyviškumą* ir *ornamentiškumą* (Galaunė 1930, 12). Pasirodo, kad „ornamentinis dekoravimas yra vienas iš seniausių būdų žmogaus buičiai puošti. [...] Vienur ornamentą sudaro įvairios geometrinės linijos ir formos, iš kurių išsirutuliojo vadinamasis geometrinis ornamentas, kitur ryškios augalijos motyvų kombinacijos – tai augalinis ornamentas, arba gyvulių ir paukščių motyvai – tai gyvūninis ornamentas. Dažnai ornamentu kompozicijoje buvo vaizduojami ir dangaus kūnai, visatos šviesuliai [...]“ (Keturka 1987, 16).

Seniausios skrynios siekia XVIII a., kai tik prasidėjo jų puošyba polichromine tapyba, iš pat pradžių – gana primityvia su primityviais piešiniais. Pasirodo, kad polichromine tapyba „baldus Lietuvoje pradėta dekoruoti XVIII a. antrojoje pusėje [...], o labiausiai puošta XIX amžiuje [...]“ (Keturka 1997, 18).

Etnologė Elvyra Usačiovaitė išskiria ir apeiginę kraitinės skrynios funkciją: „Lietuvių tradicinėje kultūroje kraitinė skrynia nebuvo vienareikšmės paskirties daiktas. Be utilitarinės (kraičio laikymo ir pervežimo), be dekoratyvinės (taikomojo meno), skryniai dar būdavo suteikiamos simbolinė ir apeiginė funkcijos. Nuotakos kraičio išvežimą iš tėvų namų ir jo sutikimą jaunojo pusėje lydėjo vestuvių apeigos, kurių metu skrynia (arba skrynios) tapdavo reprezentaciniu baldu – merginos darbštumo ir turtingumo simboliu“ (Usačiovaitė 1998, 51).

Kaip teigia A. Keturka, „tapytame ornamente geriausiai atsiskleidžia liaudies meistro įgūdžiai, emocijos, estetikos pojūtis. Toks ornamentas turi labai savitų bruožų, padeda atsekti giliausias liaudies meno tradicijas. Štampuotas ornamentas, kuris daromas žymiai lengviau, mechaniškai, yra žymiai paprastesnis, ne toks išraiškingas“ (Keturka 1988, 22). Beje, „polichrominiu ornamentu puoštą

³ Paryškinta autorės – O. G.

skrynias galima suskirstyti į dvi grupes: vienspalvio ir laukais suskirstyto fono“ (Keturka 1988, 23).

Kraitinių skrynių ornamentas, kaip minėta, „visų pirma derinamas prie baldo formos. Jeigu skrynios viršutinė dalis platesnė už apatinę, paprastai jos priekinėje plokštumoje įkomponuojamas platėjantis į viršų ornamentas. [...] Ornamento kompozicija priklauso ir nuo skrynios ar kuparo spalvos. Tapybinių skrynių paviršius, kuriame komponuojamas įvairiaspalvis ornamentas, ne visada vienspalvis“. Kalbant apie zoomorfinį – šiuo atveju paukščių – ornamentą, „gyvūnų, o ypač paukščių (kartais ir buitinių daiktų), motyvai ornamento kompozicijoje turėjo ne vien dekoratyvinę, bet dažnai ir simbolinę reikšmę“ (Keturka 1987, 60).

Apskritai dažnai yra sunku nustatyti ir augalų, ir paukščių rūšį puošybiniame ornamente: „liaudies menininkas nesiekia gamtos formų tikslumo, o savaip jas apibendrina ir stilizuoja“ (Gasiūnas 1984, 37).

Temos ištirtumas: paukščiai ir jų simbolizmas lietuvių archeologų, etnologų tyrinėjimuose

Paukščių simbolika skrynių puošyboje atskirais straipsniais ar studijomis nėra tyrinėta. Tačiau paukščio motyvas liaudies meno dirbinių, namų apyvokos daiktų, baldų puošyboje, kalbant labiau apie konstrukcinę dalį, yra probėgšmais užfiksuotas, apie jį užsiminta.

Norėdama pateikti išsamesnį paukščių simbolikos lietuvių liaudies mene kontekstą, pasitelksiu archeologės Marijos Gimbutienės ir etnologės Pranės Dundulienės išvalgas-tyrinėjimus. Šios mokslininkės bene pirmosios atkreipė profesionalų dėmesį į paukščius lietuvių liaudies kultūroje ir taip išpopuliarino šį vaizdinį.

1. Marijos Gimbutienės išvalgos

Archeologė Marija Gimbutienė (1921–1994) pirmoji atkreipė dėmesį į **paukščio simbolizmą**⁴, remdamasi ir archeologiniais kasinėjimais, ir Baltų religijos ir mitologijos šaltiniais. Mat pirmiausia seniausiuose – archeologijos – radiniuose fiksuojami paukščio vaizdiniai, plg. jos straipsnį „Pomirtinio gyvenimo įsivaizdavimas Lietuvoje proistoriniais laikais“ (Gimbutienė 1942, 1). Šiame straipsnyje M. Alseikaitė-Gimbutienė užfiksuoja gana seną paprotį mirusįjį laidoti su višta kaip auka: „Taikūnuose, Leipalingio vlsč., Seinų apskr.) viename kape kairėje mirusiojo kaukolės pusėje rasta drauge palaidota višta“ (Gimbutienė 1942, 7). Simbolių žodyne minima, kad yra manoma, jog vištos, „(dažnai juodos) susijusios su mirusiaisiais, todėl siekiant užmegzti ryšį su jais,

⁴ Paryškinta autorės – O. G.

[...] aukojamos“ (Becker 1995, 308). Vėlesniuose tyrinėjimuose M. Gimbutienė liudija, kad vištos aukojimas buvo susijęs su Laimos, gimimo, likimo deivės, kultu. Pasirodo, „Ritualai, susiję su Laima, dar buvo praktikuojami iki XIX a. antrosios pusės. [...] XVII a. antroje pusėje vaikui gimus buvo aukojama višta, kuri turėjo būti užmušta samčiu“ (Gimbutienė 1984, 31).

Kitoje straipsnio vietoje M. Alseikaitė-Gimbutienė pabrėžia, kad ne tik Lietuvoje buvo tikima mirusiųjų persikūnijimu į paukščius. Pavyzdžiui, Peru, Meksikos laukinės tautelės tikėjo, kad kilmingųjų vėlės persikūnija į gražius, čiulbančius paukščius (Gimbutienė 1942, 3). M. Gimbutienė, remdamasi archeologinių kasinėjimų Centrinėje Europoje duomenimis, pirmoji pastebėjo Deivės Paukštės kulto svarbą paleolito ir neolito epochose: „Deivė Paukštė (vandens paukštė paleolite ir neolite) ir Deivė Gyvatė (karūnuota deivė, sėdinti jogos poza su gyvatės kojomis). Namų židinio ir šventyklų Deivės, šeimos globėjos, gyvenimo energijos įsikūnijimas, duodančios ir atimančios deivės“ (Gimbutienė 1997, 51). M. Gimbutienės teigimu, „iš priešistorinių laikų tyrinėjimų žinoma, kad avinas buvęs šventas Deivės Paukštės gyvulys, o antikinėje Graikijoje – Atėnės, kuri yra priešistorinės Deivės Paukštės įpėdinė“ (Gimbutienė 1984, 33).

M. Gimbutienė, remdamasi archeologinių kasinėjimų Lietuvoje medžiaga, iškelia hipotezę, kad „Šventojoje šalia medinių žvejybos įrankių, laivų, irklų ir kt. išliko 2 metrų aukščio stulpas viršuje su deivės kauke pelėdiniais bruožais (kaukė plokščia, stambia nosimi ir antakiais, be burnos). Tas pats mitinis charakteris kartojasi gintaro figūrėlėse iš Juodkrantės, kurios priklauso maždaug tam pačiam laikotarpiui ir tai pačiai, Narvos, kultūrai. Šventosios stulpas ir Juodkrantės skulptūrėlės, tikėtina, vaizduoja Deivę Paukštę, Laimos prosenelę“ (Gimbutienė 1984, 37). Visgi šiuo atveju Juodkrantės skulptūrėlių priskyrimas Deivei Paukštei, kuri gana neįprastai įvardijama kaip Laimos prosenelė, hipotetiškas ir vertas išsamesnių tyrinėjimų.

M. Gimbutienė straipsnyje „Senosios Europos deivės ir dievai lietuvių mitologijoje“ akcentuoja, kad deivės, šiuo atveju Laimos, paukštis yra gegutė, kuri „lemia savo kukavimu, išpranašauja laimę ar nelaimę. Pasirodo kaip viena ar kaip trys (kaip dainoj „o ir atlėkė trys raibos gegės vidur tamsios nakties“)“ (Gimbutienė 1984, 33). Pasirodo, kad deivės Laimos „dažna pasireiškimo forma yra ne antropomorfinė, o ornitomorfinė, zoomorfinė ar net akmens pavidale. Ji pasirodo kaip antelė, gulbė ar avinukas. Sakmėse pagauta paukštė, paprastai gulbė, virsta moterimi“ (Gimbutienė 1984, 33).

Deivės Laimos–Dalios „asociacija su antele, gulbe ir avimi leidžia spėti, kad jos išsivystymas buvo paralelus graikų Atėnei: ir viena, ir kita išsirutuliojo iš priešistorinės Deivės Paukštės, bet su lokaliniais charakterio bruožais. Atėnei indoeuropiečių vyriškoji religija uždėjo šalną ant galvos ir pridėjo skydą, tuo

tarpu baltų Laima išliko beveik nepaliesta, ji jokių vyriškų bruožų neįsigijo“ (Gimbutienė 1984, 33, 34).

M. Gimbutienė taip pat aptaria ir liaudies meno formas, kuriose dažnas paukščio įvaizdis: „Paukščius matome ne tik antkapiuose, stogastulpiuose ir kryžiuose, bet taip pat ant kraigų, kraičio skrynių, durų, langų, ratelių, kultuvių ir kitų daiktų [...]. Daugeliu atvejų paukščiai vaizduojami abipus medžių ir gėlių, taip pat kryžių ar stogastulpių šonuose. Panašiai vaizduojami paukščiai ir kitų Europos tautų liaudies mene: gaidys visada tupi gluosnyje ar gudobelėje“ (Gimbutienė 1994, 40). Jos teigimu, paukščiai lietuvių, baltų tikėjimuose atlieka dvejopas funkcijas: vieni jų susiję su vaisingumo jėgomis, o kiti – su sielų persikūnijimu. Tad gulbė, gandras, gaidys siejami su vaisingumo jėgomis. O gegutė, balandis, lakštingala, volungė, kregždė, sakalas ir pelėda – su sielų persikūnijimu (Gimbutienė 1994, 40).

M. Gimbutienė teigia, kad „šie sparnuočių motyvai į meną ir religiją atėjo iš giles senovės. Paukščių vaizdavimas centrinės ir šiaurinės Europos mene siekia net žalvario amžių. [...] Proistoriniame mene paukščiai, kad ir kur – antkapiuose, papuošaluose ar ant uolų – jie būtų, vaizduojami, – jeigu jie du, paprastai tupi abipus medžio, kolonos, o jeigu vienas, – paminklo, stulpo ar obelisko viršūnėje“ (Gimbutienė 1994, 40). Veidrodinė (dualistinė) kompozicija buvo gana svarbi archajiniame mene: „Priešistoriniame ir istoriniame mene apščiai sutinkamos dviejų briedžių, dviejų jaučių, dviejų žirgų ar paukščių figūros.“

Tad M. Gimbutienė pirmoji iš lietuvių archeologų, pasitelkdama archeologinių kasinėjimų Lietuvoje ir Centrinėje Europoje duomenis, atkreipė dėmesį į archajinius paukščio simbolio klodus, į matriarchato, matricentrinės kultūros erą, kai buvo svarbus Motinos Deivės – Deivės Paukštės – kultas.

2. Paukščiai Pranės Dundulienės tyrinėjimuose

Bene išsamiausiai paukščius lietuvių liaudies tikėjimuose, mene aptarė Pranė Dundulienė (1910–1991) knygoje „Paukščiai senuosiuose lietuvių tikėjimuose ir mene“. Šioje P. Dundulienės knygoje kai kurios hipotezės yra labiau interpretacinio pobūdžio, o pasitelkiami šaltiniai bei literatūra kiek riboti (autorė naudoja šaltinius tik lietuvių, rusų, šiek tiek – vokiečių kalbomis). P. Dundulienė, kalbėdama apie paukščio įvaizdžius, dažnai poetizuoja turimus artefaktus, abejotinas prielaidas verčia rimtomis įžvalgomis, tad jos tyrimai neatlaiko šiandienės mokslinės kritikos ir jais negalima remtis kaip patikimais dėl to, kad ji, nagrinėdama paukščių simboliką, beveik nesiremia tautosakos, tautodailės šaltiniais.

Knygoje „Paukščiai senuosiuose lietuvių tikėjimuose ir mene“ apžvelgiama daugybė paukščio įvaizdžio aspektų. Šiuo atveju svarbu išsiaiškinti šio veikalo struktūrą, tiksliau:

a) kur, kokiose liaudiškos kultūros raiškos srityse – liaudies mene, papročiuose ir tikėjimuose – ar profesionaliajame mene aptariamas paukščio vaizdinys ir simbolika;

b) kaip pristatomi aptariami (ir vaizduojami) paukščiai;

c) kokias paukščio įvaizdžio prasmes atskleidžia ar įžvelgia.

P. Dundulienė aptaria paukščio įvaizdį, simboliką beveik visose liaudies kultūros srityse: lietuvių liaudies mene, taip pat archajiniuose tikėjimuose, versliniame kulte⁵, paukščius apeiginiuose vaidinimuose, choreografijoje ir giesmėse; paukščius profesionaliajame mene ir grožinėje literatūroje. Visgi P. Dundulienė paukščius nagrinėja ir kiekvienoje iš šių sričių bei lygmenų, ir kartu visus tuos lygmenis supainiodama (vienu metu aptardama kelis).

Kalbėdama apie paukščių funkcinius vaidmenis ir simbolizmą, P. Dundulienė išskiria kosmologinį aspektą, kuris antropologijoje suprantamas kaip žmonių pasaulėvaizdis. Mokslininkė paukščius traktuoja kaip Visatos kūrėjus (demiurgus) iš chaoso, aptardama Visatos atsiradimo iš Kosminio kiaušinio teoriją. P. Dundulienė kelia hipotezę, kad ir lietuvių Didžioji gimdytoja deivė Lada atsiradusi iš kurio nors paukščio kiaušinio, greičiausiai iš kosminio anties kiaušinio.

Etnologės žodžiais, „Didžiosios Deivės–motinos buveinė buvo laikoma pasaulio centru, kur žmonių fantazija patalpino ir Gyvybės medį bei pasaulio akmenį, iš po kurių išteką viso pasaulio šaltiniai. Ten gyvenančios ir likimą lemiančios Laumės bei Laimos. Viename lietuvių mite likimo Laumė sėdi dangaus centre“ (Dundulienė 1982, 52). Akivaizdu, kad archajinė deivė Laima buvusi paukštės pavidalo: „Laima, Laimė ir Dalia pirmiausia buvo vaizduojamos paukštėmis, paprastai gegutėmis, pelėdomis ar kregždėmis, vėliau – antropomorfinėmis būtybėmis“ (Dundulienė 1982, 52).

P. Dundulienė aptaria paukščio įvaizdžio transformacijas, pirmiausia inkarnaciją, taip pat metamorfozę, paukščių pavidalo dievus, stebuklingus paukščius, zomorfines antgamtines būtybes su paukščių atributais, antropomorfinės antgamtines būtybes su paukščių atributais, šventąsias paukštes, taip pat paukščių aukas.

Apibendrinant galima teigti, kad šiame P. Dundulienės veikale, svarbiame paukščio simbolizmo temai pažinti, pasitelkiama XVIII–XX a. etnografinė, ikonografinė, medžiaga, visapusiškai aptariamas paukščių simbolizmas. Visgi kai

⁵ Šiuo atveju *verslinio kulto* sąvoka artimai susijusi su totemizmu, – O. G. pastaba. Pasak P. Dundulienės, „Verslinis kultas, kaip ir totemizmas, atsirado ir vystėsi ankstyvosios gimininės bendruomenės santvarkos ir augalinio maisto, gyvūnų jauniklių ir paukščių kiaušinių rankiojimo ūkio sąlygomis. Šis kultas buvo artimai susijęs su toteminiais vaizdiniais“ (Dundulienė 1982, 38).

kurie etnologės teiginiai apie paukščių simbolizmą, ypač apie deivės Lados-Lelos vaizdavimą, hipotetiški. Svarbu akcentuoti, kad ir P. Dundulienė, ir M. Gimbutienė, kas įdomiausia, panašiu laiku užsiminė apie deivės Laimos ryšį su paukščiais, pirmiausia su gegute.

Paukščių paminėjimai ir funkciniai vaidmenys „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose“: tarp aukos ir gausos simbolių

Šioje dalyje dėl bendresnio konteksto pristatysiu paukščių, aptinkamų skrynių puošyboje, funkcinius vaidmenis, remdamasi „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniais“ (I–IV tomai, sud. Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996–2005). Skrynių puošyboje, konkrečiai aukštaičių skrynių, aptinkami vištų – gaidžio ir vištos, taip pat gandro, papūgos (pempės) simboliai.

Jonas Dlugošas „Lenkijos istorijoje“ mini, kad „Gyvatės ir žalčiai dažnai gyveno tikrai tų žmonių namuose, kuriuose juos lakino pienu ir kaip permaldavimo aukas aukojo jiems gaidžius“ (BRMŠ I, 248). Tad šiuo atveju gaidys yra kaip ir permaldavimo aukos simbolis.

Labai įdomių liudijimų apie baltų genčių, ypač prūsų, garbintas atskiras paukščių rūšis pateikia XVI a. vokiečių istorikas, senovės Prūsijos mokslinės istoriografijos pradininkas Lukas Davidas, gyvenęs Vokiečių ordino valstybėje, nuo 1525 m. – Prūsijos kunigaikštystėje. 1583 m. parašytame veikale „Prūsijos kronika“ (*Preussische Chronik*), aptardamas XVI a. prūsų garbintų dievų panteoną, jis mini ir su naminiais paukščiais (vištomis, žąsimis), ir su laukiniais (pelėdomis, gandrais) susijusius tikėjimus, papročius, prietarus.

L. Davidas teigia, kad prūsai vištų karkimą siejo su dvasiomis, tikriau – su jų regėjimu: „Jeigu karkia višta, tai jie kalba, kad jos regi dvasią, kuri čia esanti ir norinti būti prie žmonių“ (BRMŠ II, 301).

Įdomus L. Davido pateiktas liudijimas, kad moteris, norėjusi netekėti už pamilto vyro, vaidilučių buvo maudoma statinėje su baltomis žąsimis: „surado tokią vieną vaidilutę (*Waidelottinne*), kuri tą moterį išmaudė statinėje ar kubile kartu su baltomis žąsimis, darydama savo judesius, kalbėdama maldas ir priimdama ženklus, kuriuos ji šiai netekėjusiai moteriškai perdavė kaip atsakymą, kad ji turėsianti atsižadėti savo jausmų ir norų, kadangi [anas vyras] jos nevesias, o ji gausianti į vyrus vieną kilmingąjį“ (BRMŠ II, 298–299).

XVI–XVII a. italų kilmės lenkų rašytojo, karininko ir kronikininko Aleksandro Guagninio teigimu, „Taigi turėjo dar kitus tris dievus, vieną iš jų savo kalba vadino Viršaičiu (*Wurschajto*), kurį didžiai gerbė kaip kilnojamojo turto dievą. Arklius, jaučius, karves, avis, ožkas, kiaules ir kitus galvijus jo globai patikėdavo.

O kitą vadino Svaibratu (*Schnejbrato*), jį šlovino už žąsų, vištų, ančių, fazanų, karvelių ir kitų naminių paukščių globą“ (BRMŠ II, 491–492).

A. Guagninis teigia, kad „Žemaitijos kaimiečiai kiekvienais metais spalio mėnesio pabaigoje, sudoroję derlių, švenčia pagonišku papročiu tokią šventę. Į tam tikrą vietą, skirtą puotavimui ir aukojimams, susirenka visi su žmonomis, vaikais ir tarnais. Stalą apkreikia šieniu, ant jo padeda duonos, o iš abiejų duonos pusių stato du indus alaus. Paskui atveda jautuką, paršą ir kiaulę, gaidį ir vištą ir kitokių naminių gyvulių – po patiną ir patelę. Juos pagonišku papročiu užmuša ir šitaip aukoja“ (BRMŠ II, 474).

A. Guagninis kalba ir apie dievo Žemininko (*Zieminikowi*) garbinimą ir aukas jam, tarp jų – ir paukščių aukas: „Šeimininkai, suėję su žmonomis, su vaikais ir tarnais, apkreikia stalą šieniu arba staltiese užtiesia, priraiko duonos ir pastato keturis kaušus alaus, paskui atsiveda veršį ir telyčią, aviną ir avelę, ožį ir ožką, kiekvieno gyvulio po patiną ir patelę, taip pat ir paukščių⁶ porelę“ (BRMŠ II, 492–493).

XVI a. istorikas, bibliografas, religijotyryninkas, protestantų polemistas, pedagogas Jonas Lasickis veikale „Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus“ 1582 m. pateikia autentiškus duomenis apie gaidžių aukojimą: „Kirnis globoja prie paežerėje stovinčios tvirtovės augančias vyšnias. Norėdami jį permaldauti, jie papjautus gaidžius sumeta tarp vyšnių ir prismaigsto ten degančių vaškinių žvakių“ (BRMŠ II, 594).

Etnologas prof. Rimantas Balsys, aptardamas aukojimus prie vandens ir per vandenį, cituodamas Vilniaus jėzuitų kolegijos ataskaitą, taip pat J. Lasickį, M. Strijkovskį, teigia, kad upės dievui vištos būdavo aukojamos ant upės kranto, siekiant permaldauti upės dievą (Vilniaus jėzuitų kolegijos ataskaita) (Balsys 2017, 24–25).

M. Strijkovskis užsimena, kad įvairių spalvų vištos – baltos, juodos, raibos ir kitokios – būdavo aukojamos lietaus dievui Lietuvoniui (*Lituwanis*) prašant lietaus (Balsys 2017, 25). Dėl margų gyvūnų – šiuo atveju vištų – Lidija Nevskaja užsimena, kad „mitologiniu atžvilgiu funkcionališkesni ir ambivalentiškesni yra gaidys ir višta. [...] Margumas yra neatskiriama gaidžio ir vištos savybė baltų ir slavų kalbinėje sampratoje“ (Nevskaja 1999, 344).

XV a. lenkų kronikininkas J. Dlugošas XIV a. pr. nurodo, kad namuose laikomoms gyvatėms ir žalčiams lietuviai kaip permaldavimo aukas aukodavo gaidžius. Analogiškas paprotys minimas ir kituose šaltiniuose. A. Guagnini „Europinės Sarmatijos aprašyme“ (1578 m.) teigia, kad žmonės laikė namuose žalčius, juos garbino kaip namų penatus ir larus, jiems aukojo pieną, gaidžius ir viščiukus. Jėzuitų metinėse ataskaitose taip pat užsimenama apie panašias aukas

⁶ Tikriausiai turimi omenyje naminiai paukščiai.

namuose laikomiems žalčiams. Lietuvių užkalbėjimuose nuo gyvatės įkandimo ugnis yra izomorfiška gaidžio kraujui (LTR 3961).

Svarbu šiame kontekste paminėti ir prof. Rimanto. Balsio straipsnį „Gaidžio (vištos) aukojimo refleksijos gimtųjų, krikštynų, vestuvių ir įkurtuvių papročiuose“ (Balsys 2021, 10–15). R. Balsys daugiausia remiasi Mato Pretorijaus liudijimais.

Itin informatyviai gaidžio (vištos) aukojimas analizuojamas R. Balsio straipsnyje „Gyvūnai baltų pasaulėjautoje: gaidžio (vištos) aukojimas XV–XVII a. rašytinių šaltinių duomenimis“ (Balsys 2020).

Pasak R. Balsio, „šio aukojimo refleksijų randame dar ir XX amžiuje. E. Dulaitienės–Glemžaitės žiniomis, gaidys geriausiai iš visų gyvų sutvėrimų jaučia velnią ir, jį pamatęs, tuojau puola. Šis tikėjimas, manoma, radosi iš kito tikėjimo – esą maži velniukai penimi gaidžio skiauterėmis, todėl gaidžiai tuos velnius dabar ir gaudo“ (Balsys 2020, 22).

„Baltų religijos ir mitologijos“ III tome daugelyje vietų kalbama apie vištos / gaidžio auką gimtųjų, krikštynų, vestuvių papročiuose. Anot R. Balsio, „Tikėtina, kad su Žemynos ar Laimos pagerbimu, nors jos šiame epizode ir neminimos, susijęs M. Pretorijaus aprašytas ritualinis vištos valgymas krikštynų metu“ (Balsys 2021 / 1, 10).

Matas Pretorijus (*Matthäus Prätorius, Matthaëus Praetorius*, 1635–1704) – vienas žymiausių Lietuvos vakarinių žemių (Žemaitijos, Nemuno žemupio, Klaipėdos apskrities) ir Prūsijos istorikų, istoriografų, etnografų, mitologų – taip pat užfiksavo archajiškus tikėjimus, susijusius su vištomis. Jo teigimu, „...kai kūmai su kūdikiu būna išvykę į krikštą, pribuvėja užmuša samčiu tėvo nurodytą juodą, baltą arba margą vištą (tik ne raudoną), jau dėjusią kiaušinius, viena pati (negali būti nieko svetimo) ir sutaiso virti, tik labai paiso, kad viralo nenubėgtų nei verdant, nei pilstant. Kai kūmai grįžta, patiekalas ir kiti valgiai jau būna paruošti. Tos vištienos valgo tik moterys, stovėjusios prie krikšto kaip kūmos [...]“.

Svarbus M. Pretorijaus veikalas „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“ (XVII a. antroji pusė). Šiame veikale M. Pretorijus postuluoja ir gaidžio bei vištos šventumą, jų svarbą įkurtuvėse: „Šitaip dar dabar nadruviai laiko šventais gaidį ir vištą ir juos pirmus įleidžia į namą per įkurtuves (*Inkurtuwen*) arba savo namų pašventinimą. Juos jie, aišku, gerai penės. Jų ne tik neleidžia skriausti, bet ir nepjauna bei nevalgo. Bet dėl to jie dar nelaikomi dievais. Tarp šventų dalykų irgi būta skirtumo, nes vienas buvo garbinamas labiau negu kitas; kai kurie būdavo garbinami atskirų žmonių, o kiti – visų (tokie buvo tik žalčiai ir pelėdos, iš dalies briedis), tą patvirtina ir Motiejus Mechovietis“ (BRMŠ III, 266).

Kraitinių skrynių LNM Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fonduose specifika ir statistika

Iš 138 LNM Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fonduose saugomų skrynių 25 kraitinės skrynios ir 2 kuparai puošti paukščių motyvu / ornamentu (dažniausiai naudojami visi būdai arba bent keli iš jų), tai yra 35 procentai viso skrynių skaičiaus. Beje, vienos skrynios kaustytos, kitos – be apkaustų.

Lietuvos nacionalinio muziejaus fondų medžiaga, taip pat ir kraitinės skrynios, pradėta rinkti nuo 1948 metų, nuo pirmųjų etnografinių ekspedicijų, ir pildoma iki šių dienų.

Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fonduose esančios medžiagos duomenys rodo, kad daugiausia yra skrynių, datuojamų XIX a. antrąja puse – XX a. pradžia ir pirmąja puse.

Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomas iš tiesų pats didžiausias Lietuvoje ir pasaulyje skrynių iš visų etnografinių regionų (daugiausia Žemaitijos, Aukštaitijos) rinkinys (138 inventoriniai vienetai). Reikia paminėti, kad iki XVIII a. pabaigos jaunamarčių kraičiai (audiniai) buvo laikomi *kraitkubiliuose*, *kraitloviuose*. Apie 90 procentų skrynių ornamentuotos. Ornamentika dvejopa: tapyba ir štapavimas. Vyrauja polichromine tapyba puoštos skrynios.

Tarp ištapytų skrynių vyrauja organiniai – augaliniai floristiniai – motyvai.

Paukščio vaizdinio sklaida ir simbolika kraitinėse skryniose pagal Lietuvos etnografinius regionus

Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus fonduose iš 85 eksponatų su paukščiais aptikta 30 skrynių ir kuparų su paukščių įvaizdžiais iš dviejų etnografinių regionų: Žemaitijos ir Aukštaitijos. Kodėl tik iš šių dviejų regionų? Bus aiškinamasi, kodėl kituose etnografiniuose regionuose – Suvalkijoje, Dzūkijoje – neaptinkama skrynių su paukščių įvaizdžiu.

Kaip rodo Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus eksponatai, kraitinėse skryniose ir kuparuose iš Žemaitijos (Kretingos r., Klaipėdos r., Mažeikių r., Sedos r., Plungės r., kt.) paukščiai dažnai yra kompozicijos, paprastai augalinės, dalis, dažniausiai tapyti tomis pačiomis spalvomis kaip ir augalas, gėlė, ir šiuo atveju gana sudėtinga atpažinti rūšinę paukščių „tapatybę“. Galima dar paminėti vieną štapavimu dekoruotą žemaitišką (Mažeikių r.; LNM EM 13687) mėlynų tonų skrynią su paukščio (balandžio) simboliu (paukštis – centrinėje skrynios dalyje).

Priešingai negu skryniose iš Žemaitijos, aukštaitiškų skrynių puošyboje rūšinė paukščių tapatybė dažniausiai atpažįstama: tai paprastai vištų – gaidžio ir vištos – abipus augalo kompozicija, kurią neretai papildo ir gandrų pora. Gandrai gali būti ant skrynių ir vieni.

Istoriografas L. Davidas gandrų įvardija kaip šventus paukščius, kurių liesti nevalia: „Jie taip pat neliečia gandrų, bet ne tik todėl, kad jie yra nekenksmingi paukščiai ir, be to, naikina visokius parazitus, kaip varles, gyvates, rupūžes ir panašiai, kuriomis jie minta, bet ir todėl, kad kai jie išskrendą į kitus kraštus, ten jie esą žmonės. Todėl jie vengia juos užmušti, nes nenorėtų užmušti ir nužudyti žmogaus paukščio pavidalu“ (BRMŠ II, 301).

Ir gaidys, ir višta, tapomi ant skrynių, gali būti traktuojami kaip gausumo, turtingumo, vaisingumo ženklai – netgi savotiški gausos ir turtų palinkėjimai. Beje, nuotaka ištekėdama su savimi dažniausiai atsiveždavusi ir kraitinę skrynią. Kartais kraičio skrynios būdavo ir dovanojamos.

Gaidys, R. Balsio teigimu, buvo siejamas ir su turtais, su lobių saugojimu. Jis net tapatinamas su aitvaro (turtų nešėjo) funkcijomis: „Lietuvių, latvių, taip pat ir daugelio slavų tautų sakmėse turtą nešanti mitinė būtybė, kuri pati gali būti juodo arba balto gaidžio pavidalo, taip pat yra perimama iš penkių, septynių ar devynių metų senumo gaidžio padėto kiaušinio“ (Balsys 2021).

R. Balsio manymu, „XV–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose užfiksuoti duomenys rodo, jog gaidžiai / vištos, lyginant su kitais gyvūnais, aukojami kur kas gausiau ir dažniau. Matyt, dėl to ir tikslų spektras labai platus – nuo atskiros kultūros (pavyzdžiui, javų) derlingumo ar kurios nors veislės gyvulių gausos užtikrinimo iki viso ūkio sėkmės, klestėjimo; nuo prašymo sergėti žmogų iki siekio permaldauti visų dievų pyktį. Bet kuriuo atveju aukojimo tikslas / tikslai bemaž visuomet koreliuoja su dievybės, kuriai aukojama, funkcijomis (globojama sfera). Ilgainiui gaidys / višta – ne tik įvairių kalendorinių švenčių, bet ir gimtųjų, krikštynų, vestuvių, taip pat laidotuvių ir mirusiųjų atminų apeiginis patiekalas“ (Balsys 2021).

R. Balsys daro svarbią išvadą: „Tikėtina, jog ilgainiui aukojimo tradiciją pakeitė užkeikimai, užkalbėjimai, bet gaidys juose išliko“ (Balsys 2021).

Etnologės Dalios Senvaitytės manymu, „Gaidys gali būti apskritai ugnies dievybei skirta auka“ (Senvaitytė 2002, 9). Gaidys, kaip teigia M. Pretorijus, buvo aukojamas ir kreipiantis į Gabjaują kūlės pabaigtuvėse (Senvaitytė 2002, 9). Gaidžio aukojimas kūkės pabaigtuvėse paliudytas ir kitų šaltinių. Gaidys aukotas ir Dimstipačiui bei Žemininkui (A. J. Greimo nuomone, Žemininkas – tai kitas Dimstipačio vardas). Lietuviai aukojo gaidį ir pradėdami mūryti krosnį.

D. Senvaitytė teigia, kad „gaidys, višta apskritai buvo vienos iš populiariausių aukų. Pavyzdžiui, M. Strykowski XVI a. nurodė, kad gaidžiai buvo au-

kojami ir Prakorimui (*Prokorimus*), Chaurirari'ui, Sutvarui (*Sotwaros*), Šeimos dievui (*Seimi Dewos*), Didžiajam Ladui (*Dzidzis Lado*) ir dievui Gulbiui (*Gulbi Dziewos*). Gali tad būti, kad gaidžio auka nebuvo specifinė, skirta kuriam nors konkrečiam dievui, taigi šito argumento tektų atsisakyti“ (Senvaitytė, 2002, 9).

Tad gaidys, višta susiję ir su aukos, ir su gausos semantika.

Keliose skryniose vaizduojami spalvingi (žalsvų, gelsvų spalvų) paukščiai, kurių rūšinę tapatybę sunku nustatyti, jie primena egzotiškesnius paukščius – žalvarnius, volunges arba net papūgas, kurios, matyt, XIX a. būdavo auginamos ir dvaruose.

Pasirodo, kad skirtinguose etnografiniuose Lietuvos regionuose paukščiai buvo vaizduojami taip pat skirtingai: „Aukštaitijoje baldų augaliniai motyvai yra grakštūs, smulkūs, labai grafiški, žaismingų plonų linijų. Žemaitijos baldų augaliniuose motyvuose dominuoja lapai (išskyrus laukų sistemos skrynias), Suvalkijoje išryškinami spalvingi žiedai“ (Keturka 1988, 23).

Kaip pažymi muziejininkė, dailėtyrininkė Akvilė Mikėnaitė, „Paukščiai simbolizuodavo derlingumą, vaisingumą, šeimyninę laimę. Šeimos židinio saugotojais laikomi gandrai, gaidys, višta – sykiu jie buvo ir šeimos padidėjimo skelbėjai“ (Mikėnaitė 1992, 25).

A. Mikėnaitė tvirtina, kad „gandro, vištos, gaidžio motyvai plačiai buvo paplitę Aukštaitijos skrynių, indaujų dekore. Pagal senovės tikėjimą, gandrai – šventi paukščiai, nešantys sodybai gerovę. Gandralizdžiai sudarė neatsiejamą senosios lietuviškos sodybos dalį. Gandrai buvo ypač globojami ir saugomi. K. Čerbulėnas užrašė tokį kreipinį: „O tu, gandreli, saugok ir pildyk mano skrynelę, kaip saugai ir krauni savo lizdelį“ (Paberžės vls., Biržų aps.). [...] Ant baldų retkarčiais aptinkami pavaizduoti ir kitokie paukščiai, pvz., antys. Pamėgimas tapyti gėles su paukščiais daugiausia buvo paplitęs aukštaičių ir žemaičių skrynių puošyboje. Paukščiais lietuviai puošdavo stogų lėkius, langų aprėminimus, rankšluostines ir kt.“ (Mikėnaitė 1992, 25).

Kaip minėta įvade, LNM praktiškai neaptikta kraitinių skrynių / kuparų su paukščiais iš Suvalkijos ir Dzūkijos. Kaip išimtį galima paminėti vieną dvispalvę (mėlyni ir raudoni tonai) skrynią iš Šakių rajono, jos vidurinėje dalyje nutapytas dvigalvis erelis – Prūsijos karalystės simbolis (LNM EM 16226).

Etnografiniuose piešiniuose – šiuo atveju iš Žemaitijos etnografinio regiono (Kelmės, Skuodo r.) – aptinkamas dvigalvio erelio motyvas. Vadinasi, skrynios su šiuo motyvu buvo paplitusios ir Žemaitijoje, ir Suvalkijoje. Pvz., etnografiniame skrynios viršaus piešinyje LNM EI 1464 / 2 iš Žemaitijos – Kelmės rajono – mėlyname fone stačiakampio formos centre įkomponuotas dvigalvis erelis.

Paukščių kraitinėse skryniose ir kuparuose vaizdavimo ir komponavimo stilistika

Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriuje saugoma 14 skrynių iš Aukštaitijos. Aukštaitiškose skryniose paukščiai vaizduojami – tapomi – gana tikroviškai, realistiškai, parenkant tam tikrai paukščių rūšiai būdingą formą ir spalvas. Atpažįstama vištų – gaidžio ir vištos – pora, taip pat baltieji gandrai, kurie kartais vaizduojami kartu (vištos ir gandrai), o kartais – atskirai. Keliose aukštaitiškose skryniose (LNM EM 16268; LNM EM 16265) vaizduojami juodi gaidžiai. Kuo specifinė juodo gaidžio simbolika? Pagal V. Krėvės-Mickevičiaus „Mūsų tautosakoje“ pateikiamą liudijimą, „jeigu septynių metų juodas gaidys padės raudoną kiaušinį, ir žmogus, tą kiaušinį radęs, po pažastim jį nešiodamas, duos jam išsiperėti, tai iš to kiaušinio išsikals aitvaras. Jis užaugęs ir penimas neš naktimis šeimnininkui visokį lobį (Liet. pas., I, 126)“ (Mūsų tautosaka 1931, 110). Juodas gaidys šiuo atveju perima aitvaro funkcijas ir reprezentuoja gausą, turtus.

Gandrai aukštaitičių skryniose, matyt, taip pat reprezentuoja gausą ir vaisingumą. „Mūsų tautosakoje“ rašoma: „Gužas neša laimę tam žmogui, kurio namuose jis peri. Pirmais metais jis išlėkdamas palieka kaip atsidėkojimo ženklą plunksną, antrais – kiaušinį, o trečiais – vaiką (T. Žd., I, 335)“ (Mūsų tautosaka 1931, 72).

Viena kraitinė skrynčia dekoruota kitu būdu – paukštis yra iškaltas pačioje skrynioje (LNM EM 15769). Bet tai jau vėlyvesnis skrynių dekoravimo būdas (XX a. vid.).

Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriuje saugoma 12 skrynių iš Žemaitijos. Žemaitiškose skryniose paukščiai vaizduojami gana stilizuotai, jų rūšinę tapatybę sunku įvardyti. Kaip minėta, žemaitiškose skryniose, išskyrus vieną (LNM EM 6767), paukščiai yra augalinio ornamento dalis, susilieja su vaizduojamų floristinių motyvų spalvomis.

Ir aukštaitiškose, ir žemaitiškose skryniose laikomasi tos pačios kompozicinės schemos: paukščiai dažniausiai vaizduojami poromis, pagal veidrodinę kompoziciją – vienas priešais kitą. Visai nėra svarbu, ar tai realistiškai vaizduojamų atpažįstamų paukščių pora (gaidys ir višta, du gaidžiai, du gandrai), ar du stilizuoti paukščiai, kurių rūšinę tapatybę sunku įvardyti.

Paukščių simbolika LNM kraitinių skrynių etnografiniuose piešiniuose

Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriuje sukaupti etnografiniai piešiniai į muziejų pateko po etnografinių

ekspedicijų, kurios buvo vykdytos Lietuvos nacionalinio muziejaus 1948–1960 metais.

Peržvelgus 1 000 suinventorintų Lietuvos nacionalinio muziejaus Etnografinių piešinių rinkinio eksponatų, paaiškėjo, kad iš jų tik 31-os kraitinės skrynios / kuparo piešiniuose aptiktas paukščio motyvas. Piešiniai atlikti eskizavimo pieštuku technika, vėliau nutapyti guašu, stengiantis kuo tiksliau perteikti per etnografinės ekspedicijas užfiksuotas skrynias. Piešiniai buvo piešti 1949–1959 m. etnografinėse ekspedicijose, surengtose dabartinio Lietuvos nacionalinio muziejaus. Didesnis dėmesys šiame tyrime kreiptas į EMIK šifro 3100–3199 etnografinius piešinius, tarp kurių tik 21-ame kraitinių skrynių piešinyje buvo rastas paukščio motyvas.

1 pav. . LNM EM 13687 – kraitinė skrynia, medis, polichrominė tapyba. Ilgis – 100 cm, aukštis – 67 cm. Mažeikių r. Fotografavo Arūnas Baltėnas

2 pav. LNM EM 16226 – kraitinė skrynia, medis, polichrominė tapyba. Ilgis – 125 cm, aukštis – 50 cm, plotis – 62 cm. Šakių r. 1866 m. Fotografavo Arūnas Baltėnas

3 pav. LNM EM 16268 – kraitinė skrynia, medis, polichrominė tapyba. Ilgis – 110–115 cm, aukštis – 70 cm, plotis – 65–67 cm. 1862 m. Fotografavo Arūnas Baltėnas

4 pav. LNM EM 16265 – kraitinė skrynia, medis, polichrominė tapyba. Ilgis – 130 cm, aukštis – 80 cm, plotis – 62–72 cm. Fotografavo Arūnas Baltėnas

5 pav. LNM EM 16381 –
kraitinė skrynia, medis,
polichrominė tapyba.
Ilgis – 77 cm, plotis –
50–68 cm, ilgis – 93–110 cm.
Anykščių r. XIX a. antroji pusė.
Fotografavo Arūnas Baltėnas

6 pav. LNM EM 10442 – kraitinė
skrynia, medis, polichrominė tapyba.
Aukštis – 72 cm, ilgis – 136 cm,
plotis – 71 cm. 1844 m.
Kretingos r., Imbarės apyl., Dvarčini-
kų k. Fotografavo Arūnas Baltėnas

7 pav. LNM EM 7882 –
kraitinė skrynia, medis,
polichrominė tapyba.
Ilgis – 124 cm, aukštis – 69 cm,
plotis – 70–59 cm.
Ukmergės r. Bernotiškių k.
Fotografavo Arūnas Baltėnas

8 pav. LNM EI 1492 – kraitinės skrynios
spalvotas piešinys. Vaizdas iš priekio –
fonas mėlynas, per vidurį nutapytas
vazonėlis su lelijomis ir du paukščiukai juoda,
oranžine ir balta spalvomis. Virš užrakto
užrašas „T1864“. Kretinga, savininkė –
Jadvyga Šumokienė. Piešė L. Skodžiūtė per
1959 m. etnografinę ekspediciją. 30 x 42 cm

Kaip rodo etnografiniai piešiniai iš Žemaitijos, paukščiai tampa augalinės kompozicijos dalimi – jie spalviškai susilieja su augaline tamsesnių rudų, juosvų, žalių spalvų kompozicija. Pvz., etnografiniame piešinyje LNM EI 1461 iš Žemaičių Kalvarijos, Plungės r., rudame fone pagal veidrodinės kompozicijos principus vaizduojamas augalas juosvai rausvais žiedais ir juosvai rudomis uogomis, įdėtas į vazoną. Abiejose augalo pusėse – vienas priešais kitą ant lapų tupintys, tikriau kiek pakilę virš lapų, juodi paukščiai balsvais sparnais. Žinoma, šiuo atveju neįmanoma identifikuoti paukščių rūšinės tapatybės.

Tą patį patvirtina koloristiškai (rudas fonas, žalsvi augalai) ir stilistiškai (veidrodinė kompozicija, paukščiai įkomponuoti ant augalo šakų-lapų) panašūs – LNM EI 1457 ir LNM EI 1458 – piešiniai iš Žemaitijos etnografinio regiono.

9 pav. LNM EI 1461 – kraitinės skrynios spalvotas piešinys. Vaizdas iš priekio – fonas margai rudas. Per vidurį nutapytas vazonas su lelijų žiedais žalia, balta, ruda spalvomis. Apkaustai juodi, kojos lygiai rudos, viršaus ir apačios pakraščiai žali.

Sedos r., Ylakai.

Savininkas – Antanas Skrudulas.
Piešė M. Rinkevičiūtė per 1959 m.
etnografinę ekspediciją. 30 x 42 cm

10 pav. LNM EI 1477 – kraitinės skrynios spalvotas piešinys. Vaizdas iš priekio – fonas rudas, viduryje nutapytas vazonėlis su lelijų žiedais ir du paukščiukai. Tapyta geltona, raudona, balta ir juoda spalvomis.

Pakraščiai ir kojos juodi.

Skuodo r., Mosėdis.
Savininkė – Uršulė Pikienė.
Piešė A. Jonutis per 1958 m.
etnografinę ekspediciją. 30 x 42 cm.

Spalviškai ir kompoziciškai panašiam etnografiniam piešinyje iš Žemalės k., Mažeikių r., – LNM EI 1455 – rudame fone žalsvame vazone, kuriame vaizduojami tulpes ir rožes primenantys augalai, ant šonuose nutapytų augalų vienas priešais kitą tupi žalsvi neaiškios rūšinės tapatybės paukščiai. Šiuo atveju rusvai žalsvas paukščių koloritas susilieja su žalsva vingiuojančių augalų spalva. Šis piešinys neįprastas tuo, kad apatinėje dalyje šalia vazono abipus pavaizduotos nasrus rodančios būtybės, primenančios šunis arba liūtus, bet veikiausiai tai šunys. Tikėtina, kad ši kompozicija buvo kiek replikuota iš dvaro kultūros ikonografijos.

Keliuose etnografiniuose kraitinių skrynių piešiniuose iš Žemaitijos vyrauja šviesiai mėlynas – žydras – tonas ir kiek ekspresyvesnis paukščių vaizdavimas rausvais tonais (LNM EI 1480 / 1, Skuodo r.). Tačiau ir šiuo atveju paukščiai nedetalizuojami, o priešingai – susilieja su tomis pačiomis spalvomis nutapytais augaliniais motyvais.

Kita vertus, etnografiniuose piešiniuose iš Žemaitijos užfiksuota ir akivaizdžiai atpažįstamų paukščių, pavyzdžiui, gaidžių ir vištų. Nors ir šiame rudo fono skrynios piešinyje juodi paukščiai (dešinėje pusėje vienas gaidys, tupintis ant žiedo, kairėje – viena priešais kitą ant žiedo atsitūpusios paukštės, primenančios vištas) susilieja su juosvai rausvais ir gelsvais augalų tonais. LNM saugomose skryniuose iš Žemaitijos nepavyko aptikti atpažįstamų naminių paukščių – vištų, gaidžių – motyvų, bet ką kita rodo ikonografinė medžiaga (LNM EI 1458): vaizde iš priekio – fonas šviesiai rudas, ornamentas tapytas, per vidurį vazonas,

kraštuose gėlių šakelės, ant vienos jų tupi dvi juodos vištos, ant kitos – vienas gaidys. Tapyta juoda, balta, geltona, plytine spalvomis. Abipus užrakto užrašyta juodai „1863“. Apkaustai pilki.

Gana neįprastas piešinys iš Žemaitijos su žydru fonu (LNM EI 1464/1) iš Sedos r., Žemaičių Kalvarijos apskr., Gečaičių kaimo. Jo centre – stilizuotas bažnyčios pastatas. Ant bažnyčios bokštų taip pat šoniniuose piešinio segmentuose – ant balsvų žiedų tupintys balsvi paukščiai.

Neatmestina, kad etnografiniuose piešiniuose, skirtingai negu fotografijose, kartais piešiami objektai būdavo šiek tiek interpretuojami ir galėdavę pasitaikyti vaizdavimo netikslumų. Nepamirština, kad dažnai per etnografines ekspedicijas piešiniai būdavo tik eskizuojami pieštuku, o padengiami dažais kur kas vėliau, jau ekspedicijos dalyviams grįžus namo.

Išvados

Iš 138 LNM Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių fonduose saugomų skrynių 35 proc. jų – su paukščių motyvu: 25 kraitinės skrynios ir 2 kuparai. Kuparai būdingi Aukštaitijai, tad tie keli kuparai – iš Aukštaitijos.

Kraitinių skrynių etnografiniai piešiniai su paukščių motyvu papildo daiktinį rinkinį. LNM saugomuose etnografiniuose piešiniuose rasta atpažįstamų gaidžių ir vištų ant kraitinių skrynių. Tad ikonografinė medžiaga papildoma artefaktus.

Tyrime atskleista paukščių vaizdavimo, puošiant kraitines skrynias, prigimtis ir paskirtis, paukščio įvaizdžio sklaida ir tikėtinos simbolinės prasmės. Kraitinių skrynių puošyba paukščių motyvu yra susijusi su laimingo, turtingo šeimos gyvenimo užtikrinimu. Aukštaitiškose skryniuose vaizduojami naminiai paukščiai – vištos, ypač gaidys, – jų puošyboje siejamas su gausos ir turtų semantika, o gandras – taip pat su gausa ir vaisingumu.

Pasitvirtina prielaida, kad daugiausia kraičio skrynių – iš Žemaitijos ir Aukštaitijos. Taip pat pasitvirtina hipotezė, kad kraitinėse skryniuose iš Žemaitijos paukščiai dažnai yra kompozicijos, paprastai augalinės, dalis, dažniausiai tapomi tomis pačiomis spalvomis kaip ir augalas, gėlė, ir šiuo atveju yra gana sudėtinga atpažinti rūšinę paukščių „tapatybę“. Tą liudija ir LNM etnografinių piešinių fondo artefaktai su kai kuriomis išimtimis (30 etnografinių skrynių piešinių su paukščio vaizdiniu iš 1 000).

Tuo tarpu kiek kontrastingesnėje (ryškesnės, ekspresyvesnės spalvos) aukštaitiškų skrynių puošyboje dažniausiai atpažįstama rūšinė paukščių tapatybė: tai paprastai vištų – gaidžio ir vištos – abipus augalo kompozicija, kurią neretai papildoma ir gandrų pora. Vištos, ypač gaidys, skrynių puošyboje siejamas su aukojimo, gausos bei turtų semantika, o gandras – taip pat su gausa ir vaisingumu.

Deja, LNM nepavyko aptikti paukščio motyvo nei suvalkietiškos, nei dzūkiskose, nei lietuvininkų skryniuose. Žinoma, tai dar nėra galutinė išvada, kad Suvalkijoje, Dzūkijoje ir Mažajoje Lietuvoje nebuvo skrynių su paukščių motyvu. Tą patvirtins arba paneigs kitų Lietuvos muziejų fondų apšaukimas.

L i t e r a t ū r a

- Balsys 2017 – Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Balsys 2021 – Rimantas Balsys. Gaidys – lobių saugotojas. Vaizdinio kilmė. Pranešimas, skaitytas 2021 m. spalio 21 d. LKTI konferencijoje, skirtoje Gintaro Beresnevičiaus 60-osioms gimimo metinėms.
- Balsys 2021 / 1 – Rimantas Balsys. Gaidžio (vištos) aukojimo refleksijos gimtųjų, krikštynų, vestuvių ir įkurtuvių papročiuose. *Žiemgala*, 1, 10–15.
- Becker 1995 – Udo Becker. *Simbolių žodynas*. Vilnius: Vaga.
- BRMŠ I – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. 1. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- BRMŠ II – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. 2. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001.
- BRMŠ III – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. 3. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003.
- Bernotaitė-Bieliauskienė, Kuodienė, Ūdraitė 2009 – Dalia Bernotaitė-Bieliauskienė, Marija Kuodienė, Irena Ūdraitė. Lietuvių liaudies menas – gyvybinga amžių tradicija. *Iš tėvelio kiemo, iš motulės skrynių. Lietuvių liaudies menas*. Parodos katalogas. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus.
- Douglas 2004 – Mary Douglas. *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. London and New York: Routledge.
- Dundulienė 1982 – Pranė Dundulienė. *Paukščiai senuosiuose lietuvių tikėjimuose ir mene*. Vilnius.
- Gasiūnas 1984 – Vladas Gasiūnas. Augalo vazoje motyvas (p. 35–41). In *Liaudies meno savitumas*. Kaunas: Šviesa.
- Gimbutienė 1942 – Marija Gimbutienė. Pomirtinio gyvenimo įsivaizdavimas Lietuvoje proistoriniais laikais. *Gimtasai kraštas*, 5 (30).
- Gimbutienė 1984 – Marija Gimbutienė. Senosios Europos deivės ir dievai lietuvių mitologijoje. *Metmenys*, 48, 27–57. Chicago.
- Gimbutienė 1997 – Marija Gimbutienė. *Senoji Europa*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1997.
- Firth 1975 – Raymond Firth. *Symbols. Public and Private*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1975.
- Keturka 1987 – Alfonsas Keturka. *Spalva lietuvių liaudies baldų puošyboje. Skrynios, kuparai, spintos*. Vilnius: Mokslo.
- Keturka 1988 – Alfonsas Keturka. *Spalva balduose. Spalva lietuvių liaudies mene*. Vilnius: Vaga.
- Kontrimas 1991 – Česlovas Kontrimas. *Lietuvos geležiniai kryžiai*. Vilnius: Mintis.
- Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas 2015 – *Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Mikėnaitė 1992 – Akvilė Mikėnaitė. *Lietuvių liaudies baldai*. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus.
- Mūsų tautosaka 1931 – *Mūsų tautosaka*. Red. prof. V. Krėvė Mickevičius. T. IV. Kaunas: Hum. m. fak. Tautosakos komisijos leidinys.
- Nevskaja 1999 – Lidija Nevskaja. Margumas – chtoniškų gyvūnų atributas. *Senovės baltų kultūra*, 5, 339–348.

- Perkovskis 1999 – Juzefas Perkovskis. *Žemaičių liaudies ornamentas: forma ir simbolika*. Vilniaus: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Senvaitytė 2002 – Dalia Senvaitytė. Mitologinės Kirnio interpretacijos. *Liaudies kultūra*, 6 (87), 6–10.
- Usačiovaitė 1998 – Elvyra Usačiovaitė. *Lietuvių liaudies ornamentai. Valtstiečių baldų puošybos ir simbolikos bruožai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

Onutė Gaidamavičiūtė

BIRD SYMBOLISM IN THE DECORATION OF CHESTS OF DRAWERS

Summary

Of the 138 chests of drawers in the collection of the National Museum of Lithuania's Department of Ethnic Culture and Anthropology, 35% bear the motif of a bird (25 chests and two coppers). The assumption that most of the chests of drawers are from Samogitia and Aukštaitija is confirmed. The hypothesis is put that birds on Samogitian chests of drawers are often part of the composition, mostly plants, usually in the same colours as the plant or the flower, and in this case it is quite difficult to recognise the birds and their species.

This is confirmed by the artefacts in the National Museum of Lithuania's ethnographic drawings, with some exceptions (30 ethnographic drawings with a bird image out of 1,000). Meanwhile, the slightly more contrasting decoration (brighter, with more expressive colours) of chests of drawers usually identifies the species of bird: usually a composition of chickens, roosters and hens, on both sides of a plant, often complemented by a pair of storks.

Chickens, especially roosters, are associated with abundance and wealth in the decoration of chests of drawers, and the stork is also associated with abundance and fertility.

Unfortunately, neither the National Museum of Lithuania nor the LIMIS system was able to detect the bird motif in chests of drawers from Suvalkija, Dzūkija and Lithuania Minor. Of course, it is not the final conclusion that there were no chests of drawers with a bird motif in Suvalkija, Dzūkija or Lithuania Minor. That will be confirmed or denied by visits to the collections of other Lithuanian museums.